

«Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων: Αναστοχαστικές Διεργασίες Απολογισμού και Κριτικής Αποτίμησης της Εκπαιδευτικής Διαδικασίας»

Σοφία Σκλείδα, Φιλολόγος, MA, Ph.D. Postdoc
sofiaskleida70@gmail.com

Εισαγωγή

Όπως είναι ευρέως γνωστό, ο τομέας της εκπαίδευσης ενηλίκων αποτελεί έναν ιδιαίτερα σημαντικό επιστημονικό κλάδο, που σχετίζεται με τη Διά βίου εκπαίδευση και μάθηση, στοχεύει στην προσφορά γνώσεων και στην καλλιέργεια θεμελιακών δεξιοτήτων και στάσεων, απαραίτητων για την ενεργό συμμετοχή, την προσαρμογή και την εργασιακή εξέλιξη του σύγχρονου ευρωπαίου πολίτη, καθώς και για την καλύτερη προσαρμογή του στην κοινωνία της γνώσης (Jarvis, 2022. Κολιάδης, 1997).

Στο πλαίσιο μιας αναστοχαστικής διεργασίας κριτικής αποτίμησης της εμπειρίας μου από την παρακολούθηση της ΘΕ ΕΚΕ 50 (στα πλαίσια των Μεταπτυχιακών μου σπουδών στο ΕΑΠ, στην Εκπαίδευση Ενηλίκων), στη συγκεκριμένη εργασία θα γίνει αναφορά σε ωφέλιμες γνώσεις και χρήσιμες δεξιότητες που ανέπτυξα κατά τη μελέτη και ενασχόλησή μου με τη θεματική ενότητα «Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων» και σε τυχόν αναθεωρημένες ή εμπλουτισμένες αντιλήψεις σχετικά με την εκπαιδευτική και διδακτική πράξη.

Στη συνέχεια, θα καταγραφούν σημαντικές περιοχές της εν λόγω θεματικής ενότητας και θα γίνει αναφορά στην αποτελεσματικότητα του έργου του συμβούλου μου, από διδακτική και συμβουλευτική άποψη, με βάση επιμέρους κριτήρια ανά θεματική περιοχή, καθώς και στη διατύπωση προσωπικών ερωτημάτων στα μέλη της ομάδας μου αναλαμβάνοντας το ρόλο του εκπαιδευτή.

Τέλος, στο πλαίσιο μιας αναστοχαστικής διαδικασίας, θα απαντηθούν τα ίδια ερωτήματα, έχοντας αυτή τη φορά το ρόλο ενός μέλους της ομάδας μου κατά την παρακολούθηση της ΘΕ ΕΚΕ 50.

Λέξεις-Κλειδιά: Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Διδακτική Φιλοσοφία, Συμβουλευτικό Έργο, Αναστοχασμός Εκπαιδευτικής Διεργασίας

ΘΕΜΑ 1ο

Μεθοδολογία Εκπαίδευσης Ενηλίκων

1.1. Ωφέλιμες και αποτελεσματικές γνώσεις, ικανότητες, δεξιότητες

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στις μέρες μας ο εκπαιδευτής ενηλίκων έχει ένα θεμελιακό και πολυδιάστατο ρόλο και δεν μεταλαμπαδεύει απλά τις γνώσεις του στους εκπαιδευόμενους, αλλά ταυτόχρονα, τους εμπνέει, ενισχύει τη συμμετοχή τους, την κριτική τους ικανότητα και τη συνεργατικότητα τους, συντονίζει τη μαθησιακή διεργασία, σχεδιάζει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα διδασκαλίας κ.ά. Αυτός είναι και ο βασικός λόγος που καθίσταται επιτακτική η ανάγκη της ουσιαστικής εκπαίδευσης των εκπαιδευτών, προκειμένου να μπορέσουν να ανταποκριθούν με επιτυχία στο πολύπλοκο και απαιτητικό λειτούργημά τους (Κόκκος, 2005).

Σύμφωνα με τα προηγούμενα, οι πιο ωφέλιμες γνώσεις και δεξιότητες που καλλιέργησα μελετώντας τη ΘΕ ΕΚΕ 50 αφορούν τη συνειδητοποίηση της σημασίας της αλληλεπίδρασης και των χαρακτηριστικών της, που πραγματοποιείται στις ομάδες των εκπαιδευομένων, καθώς και των ρόλων που υιοθετούνται μέσα σ' αυτές, από την ποιότητα των οποίων εξαρτάται η αποτελεσματικότητα του έργου του εκπαιδευτή. Και αυτό γιατί, η παθητικότητα των μελών μιας ομάδας, η αδράνεια, η υποβόσκουσα επιθετικότητα, οι αντιστάσεις, η παραβίαση κανόνων, οι δυσκολίες ενσωμάτωσης και προσαρμογής κ.ά, μπορούν να διαλύσουν την ομάδα και να έχουν πολλές αρνητικές συνέπειες για όλα τα συνεργαζόμενα μέλη (Jacques, 2004)

Παράλληλα, η γόνιμη σχέση και αλληλεπίδραση εκπαιδευτή και εκπαιδευομένων καθίσταται καίριος παράγοντας για την υλοποίηση των μαθησιακών στόχων, την απόκτηση γνώσεων, την έκφραση συναισθημάτων, τη γόνιμη επαφή, την ομαδικότητα, τη θετική διάθεση και έκφραση, τη διαλλακτικότητα, την ενδυνάμωση ικανοτήτων κ.ά. (Ναυρίδης, 2005).

Επιπλέον χρήσιμες γνώσεις που απέκτησα, σχετίζονται με ουσιαστικές θεωρητικές προσεγγίσεις για τη μάθηση ενηλίκων και τη διδασκαλία, για τις τελευταίες εξελίξεις και αλλαγές που έχουν επέλθει στον τομέα της μάθησης, για τις συνθήκες μάθησης, τις ποικίλες δομημένες διδακτικές προσεγγίσεις, μεθόδους, μέσα και τύπους διδασκαλίας. Τέλος, η μελέτη, η ανάλυση και η συγγραφή στοχευμένων ερευνητικών εργασιών, που σχετίζονται με υποτιθέμενα σενάρια, και αφορούν την εκπαίδευση ενηλίκων, με βοήθησε να αντιμετωπίζω περισσότερο κριτικά και στοχαστικά τα συγκεκριμένα θέματα, στη σύνθεση απόψεων, την επεξεργασία παράπλευρων λύσεων, στην εύλογη και ακριβή διατύπωση επιχειρημάτων, στο μετασχηματισμό, στην αναθεώρηση, στην ερμηνεία και αποτίμηση δυσλειτουργικών και απόλυτων απόψεων κ.ά.

1.2. Διδακτική πρακτική και φιλοσοφία: ιδέες, αντιλήψεις, στάσεις

Όλη η προηγούμενη παρουσίαση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η διαδικασία της μάθησης και δη των ενηλίκων σχετίζεται με πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις και πτυχές, όπως περιεχόμενο, περιβάλλον, συναισθηματική κινητοποίηση κ.ά. και γι' αυτό θεωρείται μια ολιστική διαδικασία διαλεκτικού τύπου (Illeris, 2016).

Συνεχίζοντας την αναστοχαστική διαδικασία, κατά την παρακολούθηση της ΘΕ ΕΚΕ 50, υπήρξαν και πολλές απόψεις και στάσεις που αναθεώρησα κυρίως, ως προς την υποκίνηση και την αλληλεπίδραση της μάθησης, την επικοινωνία μέσα στην ομάδα και το θεμελιώδη ρόλο του εκπαιδευτή.

Πρωτίστως, έγινε αντιληπτό ότι η κατανόηση της συμπεριφοράς, της δυναμικής και των βαθύτερων αναγκών των μελών μιας ομάδας, η σαφής και ειλικρινής επικοινωνία, η καλλιέργεια του κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης, ο μετασχηματισμός των παραποιήσεων μέσω εποικοδομητικών ανατροφοδοτικών μηχανισμών, η έλλειψη στερεοτύπων και προκαταλήψεων καθώς και άλλα, μπορούν να βελτιώσουν σε μεγάλο βαθμό τόσο την επικοινωνία των μελών όσο και το περιεχόμενό της και ως εκ τούτου, και το αποτέλεσμα της μαθησιακής διαδικασίας (Jacques, 2004).

Καταλήγοντας, με την παρακολούθηση και μελέτη της εν λόγω θεματικής ενότητας, κατέστη σαφές ότι ο εκπαιδευτής ενηλίκων θα πρέπει να αναλύει τα αίτια της συμπεριφοράς των εκπαιδευομένων και τους επιμέρους ρόλους, εφόσον επηρεάζουν τη δυναμική της ομάδας και τη διεργασία της μάθησης, να τους ενισχύει στην πραγματοποίηση των στόχων και των επιδιώξεών τους μέσω της δημιουργικής συνεργασίας και να διαθέτει ποικίλες ικανότητες και εμπειρίες για να μπορέσει να πραγματοποιήσει το έργο του με επιτυχία, όπως γνώσεις για τη μαθησιακή διαδικασία, επικοινωνιακές δεξιότητες, την ανάλογη στάση, κουλτούρα και φιλοσοφία διδασκαλίας κ.ά. (Mallick & Verma, 2004. Πετρόπουλος, 2011).

ΘΕΜΑ 2ο

Κριτική προσέγγιση της εκπαιδευτικής και μαθησιακής διαδικασίας 2.1. Θεματικές περιοχές- Αποτελεσματικότητα του συμβουλευτικού και διδακτικού έργου

Στο πλαίσιο της κριτικής ανάλυσης της μαθησιακής διαδικασίας κατά την παρακολούθηση της ΘΕ ΕΚΕ 50, οι δύο περιοχές της ύλης που θεωρώ σημαντικές είναι οι έρευνες για τη συμπεριφορά της ομάδας και το έργο του εκπαιδευτή. Στη συνέχεια, τα επιμέρους κριτήρια για κάθε περιοχή είναι στην πρώτη περίπτωση οι ιδιότητες, η σύνθεση, η συνοχή, η ατμόσφαιρα και οι κανόνες που προσδιορίζουν την αποδεκτή συμπεριφορά μέσα στην ομάδα. Στη δεύτερη περίπτωση, τα κριτήρια που αφορούν το έργο του εκπαιδευτή σχετίζονται με την προετοιμασία του, τις παρεμβάσεις του και τον γενικότερο προγραμματισμό των ενεργειών που θα επιφέρουν τα μέγιστα μαθησιακά αποτελέσματα .

Ως εκ τούτου, οι ομάδες επιβάλλεται να τηρούν κάποιες προδιαγραφές και κάποιους κανόνες για να είναι αποτελεσματικές, ευέλικτες, δημιουργικές. Για παράδειγμα, η συνοχή τους καθορίζεται από τη μορφή των δεσμών που αναπτύσσονται, το ομαδικό πνεύμα, το ενδιαφέρον των μελών για τις επιμέρους δραστηριότητες της ομάδας. Από την άλλη, η ατμόσφαιρα και το κοινωνικό κλίμα της ομάδας επηρεάζει τα συναισθήματα και τις αντιδράσεις των μελών, τον αυθορμητισμό και τη συμμετοχή τους. Ταυτόχρονα, ο κώδικας δεοντολογίας είναι ιδιαίτερα σημαντικός, αφού προσδιορίζει με σαφή κριτήρια την επιτρεπτή συμπεριφορά μέσα στην ομάδα (Τσιμπουκλή, 2012).

Με βάση τα ανωτέρω, κάνοντας μια τελική αποτίμηση της αποτελεσματικότητας του συμβουλευτικού και διδακτικού έργου της συμβούλου μου, θα έλεγα ότι πληροί στο μέγιστο βαθμό όλες τις απαιτούμενες προϋποθέσεις, που σχετίζονται τόσο με την επιστημονική της κατάρτιση και την προετοιμασία της, όσο και τις αναγκαίες παρεμβάσεις της στην ομάδα μας και τον γενικότερο προγραμματισμό των ενεργειών κατά την οργάνωση της διδασκαλίας σε διαδικτυακό περιβάλλον. Επιπλέον, κατέχει ουσιώδεις γνώσεις και τεχνικές δεξιότητες, αφού κάνει άριστη χρήση συμμετοχικών μεθόδων και τεχνικών με διάκριση, ενσυναίσθηση, ευαισθησία, που ενίσχυσαν το ομαδικό, διαλλακτικό και συνεργατικό πνεύμα, ενδυναμώνοντας παράλληλα και τις σχέσεις της με τους εκπαιδευομένους, γεγονός καθοριστικό για την καλλιέργεια θετικού κλίματος, και την πρόληψη τυχόν εμποδίων, ελλείψεων, δυσκολιών, αναστολών των εκπαιδευομένων (Λευθεριώτου, 2014).

2.2. Διερεύνηση της θεματικής ΕΚΕ 50- Ενδεικτικά ερωτήματα εκπαιδευτή

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα προαναφερθέντα, και υιοθετώντας το ρόλο του εκπαιδευτή, προκειμένου να διερευνήσω τις απόψεις των μελών της ομάδας μου, σε σχέση με την υλοποίηση των στόχων, την ομαδική μάθηση, και κυρίως την αποτελεσματικότητα και την επιτυχία του έργου μου, θα τους έθετα στην τελευταία μας συνάντηση, με βάση τα κριτήρια που έχω ορίσει, τρία βασικά ενδεικτικά ερωτήματα, τα κάτωθι:

- Ποιοι κατά τη γνώμη σας, είναι οι βασικοί κανόνες που μπορούν να βελτιώσουν την αλληλεπίδραση των μελών μιας ομάδας;
- Ποιες απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες θεωρείτε ότι θα πρέπει να διαθέτει ένας εκπαιδευτής προκειμένου να επιτελέσει με μεγαλύτερη επιτυχία το έργο του;
- Ποιες αρχές της μάθησης, μέσω της εργασίας στην ομάδα μας, εφαρμόστηκαν από τον εκπαιδευτή και υιοθετήθηκαν από τα μέλη;

Η επιλογή των συγκεκριμένων ερωτημάτων σχετίζεται με την κοινή διαπίστωση ότι ο εκπαιδευτής ενηλίκων θεωρείται σημαντικός παράγοντας προώθησης της μάθησης και της διά βίου εκπαίδευσης στο διαρκώς μεταβαλλόμενο και παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, με την ταχεία διάδοση και αναθεώρηση των γνώσεων, την πολλαπλή χρήση των νέων τεχνολογιών, τις μεταβαλλόμενες και δύσκολες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, τις απαιτήσεις του ευρύτερου θεσμικού και νομοθετικού πλαισίου καθώς και άλλων (Rogers, 1996. Silberman,1998).

2.3. Αναστοχασμός

Ενδεικτικές απαντήσεις εκπαιδευομένου

Αναστοχαζόμενη την εμπειρία μου από τη δική μου ομάδα, σε σχέση και με τα ανωτέρω ερωτήματα, θα επέλεγα, ως μέλος της ομάδας, να απαντήσω σε δύο από αυτά που θεωρώ περισσότερο σημαντικά. Το πρώτο αφορά τις απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες που πρέπει να διαθέτει ένας εκπαιδευτής προκειμένου να επιτελέσει με μεγαλύτερη επιτυχία το έργο του και το δεύτερο τις αρχές της μάθησης που εφάρμοσε η εκπαιδευτριά μας για την υλοποίηση των στόχων, την εκπλήρωση των προσδοκιών και την ικανοποίηση των βαθύτερων αναγκών των μελών της ομάδας μας.

LIFELONG LEARNING

Με αυτόν τον τρόπο, ο εκπαιδευτής ενηλίκων θα πρέπει να είναι προικισμένος με σημαντικές ικανότητες, δεξιότητες και ηθικές αξίες, που να συνάδουν με τη συνολική στάση ζωής του. Επιβάλλεται να έχει το ρόλο διευκολυντή και συμπαραστάτη, να είναι ειλικρινής, επιστημονικά καταρτισμένος, να δείχνει ενσυναίσθηση, να πιστεύει στις ικανότητες των εκπαιδευομένων, να χρησιμοποιεί πολλές και εναλλακτικές μορφές διδασκαλίας, να διαθέτει αυτογνωσία και θετική αυτοαντίληψη, ν' αναγνωρίζει τα λάθη του και τις αδυναμίες του καθώς και άλλα (Πετρόπουλος, 2011. Mallick & Verma, 2004).

Ποιες όμως, είναι οι σημαντικές εκείνες αρχές μάθησης που εφάρμοσε η εκπαιδευτριά μας κατά την παρακολούθηση της ΘΕ ΕΚΕ 50;

Ενδεικτικά αναφέρω, την αρχή του σεβασμού της διαφορετικότητας, της κινητοποίησης του ενδιαφέροντος των εκπαιδευομένων, της ενίσχυσης, της παρώθησης, της επεξεργασίας των πληροφοριών, της καλλιέργειας του κριτικού στοχασμού. Όλες θεωρούνται εξίσου σημαντικές, αφού κατά τη διάρκεια των συναντήσεων με τον εκπαιδευτριά μας, έγινε πλήρης εφαρμογή της διαφοροποιημένης διδασκαλίας, που σέβεται τις ιδιαίτερες δυνατότητες κάθε μέλους της ομάδας μας, τις προσδοκίες, τα ενδιαφέροντά, τα βιώματα, τις προσωπικές οικογενειακές και πολιτιστικές προσλαμβάνουσες, τους προσωπικούς ρυθμούς και στυλ μάθησης κ.ά. (Keegan, 2000).

3.Συμπεράσματα

Στην εν λόγω μελέτη, με πνεύμα κριτικό και αναστοχαστικό, έγινε αναφορά στη διαδικασία χαρακτηρισμού και αποτίμησης των αποκτηθέντων γνώσεων και εμπειριών κατά την παρακολούθηση της ΘΕ ΕΚΕ 50, που αφορά τη μεθοδολογία εκπαίδευσης ενηλίκων και συμμετείχα ως μέλος της ομάδας εκπαιδευομένων.

Καταγράφηκαν ορισμένες απόψεις και στάσεις που καλλιεργήθηκαν, αναθεωρήθηκαν ή μετασχηματίστηκαν στα πλαίσια της ομάδας εργασίας και διαφάνηκε η σημασία της θετικής αλληλεπίδρασης στην ομάδα, καθώς και του ρόλου του εκπαιδευτή ενηλίκων, ο οποίος επιβάλλεται να είναι άρτια καταρτισμένος από επιστημονική και διδακτική άποψη, να διαθέτει επαρκείς και κατάλληλες γνώσεις, ικανότητες, δεξιότητες, στάσεις, να χρησιμοποιεί πρόσφορους τρόπους και μεθόδους διδασκαλίας, να είναι καθοδηγητής και διαχειριστής της μαθησιακής διεργασίας και της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Επιπλέον, από τη θέση του εκπαιδευτή τέθηκαν υποτιθέμενα ερωτήματα προς τα μέλη της εν λόγω ομάδας, σχετικά με την αποτελεσματικότητα και την επιτυχία του έργου μου, με βάση προκαθορισμένα κριτήρια.

Καταλήγοντας, αναστοχαζόμενη την εμπειρία μου από την επαφή μου με τη δική μου ομάδα, απαντήθηκαν δύο καίρια ερωτήματα, σχετικά με τις απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες που πρέπει να κατέχει ένας εκπαιδευτής ενηλίκων και τις αρχές μάθησης που εφάρμοσε η εκπαιδευτριά μας για την ικανοποίηση των αναγκών και την υλοποίηση των στόχων και των προσδοκιών των μελών της ομάδας μας, με προεξέχουσες αυτές της διαφοροποιημένης διδασκαλίας, την ενσυναίσθησης, της ενίσχυσης και του σεβασμού της διαφορετικότητας, αφού αποτελούν την ασφαλιστική δικλείδα τόσο για την επιτυχή έκβαση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, όσο και για την αναγνώριση της αξίας όλων των μελών και την πλήρη και ισότιμη ενσωμάτωσή τους στην ομάδα εργασίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνικές αναφορές

- Courau, S. (2000). Τα Βασικά Εργαλεία του Εκπαιδευτή Ενηλίκων. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Douglas, T. (1997). Η επιβίωση στις ομάδες. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Jaques, D. (2001). Μάθηση σε ομάδες. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Jacques, D. (2004). Μάθηση σε Ομάδες: Εγχειρίδιο για όσους συντονίζουν ομάδες ενήλικων εκπαιδευμένων. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Jarvis, P. (2022). Εκπαίδευση ενηλίκων και δια βίου μάθηση: Θεωρία και πράξη. Μτφρ. Α. Καλαουζίδης. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Illeris, K. (2016). Ο τρόπος που μαθαίνουμε: Οι πολλαπλές διαστάσεις της μάθησης στην τυπική και άτυπη εκπαίδευση. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κανάκης, Ι. (1987). Η οργάνωση της διδασκαλίας-μάθησης με ομάδες εργασίες. Αθήνα: Γρηγόρης.

Keegan, D. (2000). Βασικές Αρχές της Ανοικτής και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κόκκος, Α. (2005). Εκπαίδευση Ενηλίκων: Ανιχνεύοντας το πεδίο. Αθήνα:Μεταίχμιο.

Κόκκος, Α. (2005). Εκπαιδευτικές Μέθοδοι. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Κολιάδης, Ε. Α. (1997). Θεωρίες μάθησης και εκπαιδευτική πράξη. Τόμος Β. Κοινωνικογνωστικές θεωρίες (4η εκδ). Αθήνα: έκδοση του ιδίου.

Κουλαουζίδης, Γ. (2022). Ένας διάλογος για την εκπαίδευση ενηλίκων. Αθήνα: Μεταίχμιο 2022.

Λευθεριώτου, Π. (2014). Σχεδιασμός προγραμμάτων εκπαίδευσης ενηλίκων στην Ελλάδα: η περίπτωση της Γενικής Γραμματείας Διά Βίου Μάθησης. Διδακτορική Διατριβή. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Mallick, K & Verma, G. (2004). Εκπαιδευτική έρευνα. Θεωρητικές προσεγγίσεις και τεχνικές. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.

Ναυρίδης, Κ. (2005). Ψυχολογία των Ομάδων: Κλινική ψυχοδυναμική προσέγγιση. Αθήνα: Παπαζήσης.

Πετρόπουλος, Ο. (2011). Σύγχρονος Εκπαιδευτικός Τιπούκειτος. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.

Rogers, C. (1991). Ομάδες Συνάντησης. Αθήνα :Δίοδος.

Τσιμπουκλή, Α. (2012). Δυναμική Ομάδας και Επικοινωνία στην Εκπαίδευση Ενηλίκων. ΙΝΕ/ΓΣΕΕ: Αθήνα.

Ξενόγλωσσες αναφορές

Cross, P. K. (1981). Adults as Learners: Increasing Participation and Facilitating Learning. Σαν Φρανσίσκο: Jossey-Bass.

Dewey, J. (1938). Experience and Education. Νέα Υόρκη: Collier Books.

Hartley, P. (1997). Group communication. London: Routledge.

Hinshelwood, R.D. (1987). What happens in groups. London: FAB.

Jarvis, P. (1987). Adult Learning in the Social Context. Λονδίνο: Croom Helm.

Johnson, D. & Johnson, F. (1987). Joining Together: Group theory and group skills. New Jersey: Prentice Hall.

Knowles, M.S. (1978), *The Adult Learner: A Neglected Species*, 2nd Edition, Χιούστον: Gulf.

Mezirow, J. (1991). *Transformative Dimensions of Adult Learning*. Σαν Φρανσίσκο: Jossey-Bass.

Napier, R.W. & Gershenfeld, M.K. (1985). *Groups: Theory and experience*. 2^η έκδ. Boston: Houghton Mifflin.

Rogers, A. (1996). *Teaching Adults*. 2^η Έκδοση. Φιλαδέλφεια: Open University Press.

Silberman, M. (1998). *Active training: A handbook of techniques, designs, case examples, and tips*. Σαν Φρανσίσκο: Jossey Bass.

